

Yapısal Sorunların Çözümünde Somut Norm Denetimi Yolunun İşlevsel Kılınması Üzerine Bir Değerlendirme^(*)

An Evaluation on Operationalising the Way of Concrete Review
in the Resolution of Constitutive Issues

Ünal GENÇTÜRK^(**)

Hakan KOLÇAK^(***)

Öz:

Bireysel başvuruya konu olan yargı kararının dayandığı yasa hükmünü 1982 Anayasasına aykırı gören Anayasa Mahkemesi (AYM), bu durumu yapısal sorun olarak değerlendirmektedir. Söz konusu sorunun çözümü için AYM tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (TBMM) keyfiyet bildirilmekte; Anayasaya aykırı olduğu değerlendirilen yasa hükmünün değiştirilerek ya da yürürlükten kaldırılarak Anayasaya uygun hâle getirilmesi için çağrı yapılmaktadır. Çağrı kararlarının işlevselliği, bu kararlara yönelik gerekli teşri adımların etkin bir şekilde atılmamasından ötürü öğretilerde tartışılmaktadır. Bazı yazarlar tarafından çağrı kararlarının etkinliğini artırmak üzere çeşitli öneriler sunulmaktadır. Bazı yazarlar ise yapısal sorunların çözümünde çağrı kararlarından ziyade somut norm denetimi yolunun işlevsel kılınması gerektiğini ileri sürmektedir. Söz konusu yolun işlevsel kılınmasının mümkün olup olmadığı çalışmamızda değerlendirilmektedir. Türk anayasa yargısına ilişkin hükümler dairesinde AYM tarafından objektif somut norm denetimi yapılabilir; ancak bireysel başvuruya ilişkin mevzuat ve bu mevzuatın tarihsel arka planı irdelendiğinde, AYM'nin bireysel başvurular kapsamında somut norm denetimi yolunu işlevsel kılma yetkisi bulunmadığı görülmektedir. Yine de belirtmek

^(*) Araştırma Makalesi / *Research Article*

Yayın Kuruluna Ulaştığı Tarih: 30.04.2023

Yayınlanmasının Kabul Edildiği Tarih: 18.06.2023

DOI: <https://doi.org/10.58733/imhfd.1357940>

Bu makaleye atıf için: GENÇTÜRK, Ünal / KOLÇAK, Hakan, "Yapısal Sorunların Çözümünde Somut Norm Denetimi Yolunun İşlevsel Kılınması Üzerine Bir Değerlendirme", **İMİHFD**, C. 8, S. 2, 2023, s. 493-521

^(**) Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı / Rize - Türkiye

E-posta: unal.gencturk@erdogan.edu.tr

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2712-5474>

^(***) Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı / Rize - Türkiye

E-posta: hakan.kolcak@erdogan.edu.tr

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-1185-4055>

gerekir ki, hak ihlallerine sebebiyet veren yapısal sorunların giderilmesi noktasında devletin pozitif yükümlülüğü bulunmaktadır. Bireysel başvuruların incelenmesi esnasında somut norm denetiminin işlevsel kılınabilmesi de bahse konu yükümlülüğün yerine getirilmesinin bir gereği olarak değerlendirilebilir. Bu kapsamda, somut norm denetiminin sınırları anayasa değişikliği ile genişletilerek yapısal sorunların çözümünde AYM tarafından işlevsel kılınması sağlanabilir.

Anahtar Kelimeler:

Anayasa Mahkemesi, Bireysel Başvuru, Somut Norm Denetimi, Yapısal Sorun, Teşri Keyfiyet.

Abstract:

In its rulings on individual applications, the Constitutional Court of Türkiye (CCT) considers the presence of a statutory provision a constitutive issue when the provision, upon which the judgment has been built, is found incompatible with the Constitution of 1982. The CCT then notifies the Grand National Assembly of Türkiye (GNAT) of the legislative arbitrariness and calls on the GNAT to amend or abolish the provision concerned, rendering it consistent with the Constitution. The effectiveness of the CCT decisions asking the GNAT to alter or nullify such statutory provisions has been examined in the recent literature since the GNAT is unlikely to change or repeal such provisions. Some scholars come up with various suggestions on how to increase the effectiveness of the CCT decisions concerned. Some other scholars maintain that constitutive issues would be resolved through a constitutional way of concrete review. This article scrutinises whether the aforementioned review would be done. It is argued that the CCT does the objective version of concrete review in accordance with those articles on which the Turkish model of constitutional jurisdiction has been constructed. However, the legislation on how to file an individual application before the CCT and the historical background of this legislation demonstrate that the CCT does not have the authority to operationalise the way of concrete review when examining such an application. Nevertheless, it is worth noting that the state is required to resolve those constitutive issues leading to the violation of rights. Empowering the CCT to operationalise the above-mentioned way of concrete review would be regarded as a tool enabling the fulfilment of the requirement concerned. This empowerment process would be completed through a constitutional amendment broadening the borders of the review, eventually allowing the CCT to operationalise the way of concrete review in the resolution of constitutive issues.

Keywords:

Constitutional Court of Türkiye, Individual Application, Concrete Review, Constitutive Issue, Legislative Arbitrariness.

GİRİŞ

Anayasa Mahkemesi'nin (AYM) görev ve yetkilerini düzenleyen 1982 Anayasasının 148. maddesi, 07.05.2010 tarihli ve 5982 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile değiştirilmiş¹; AYM, bireysel başvuruları karara bağlamak üzere yetkilendirilmiştir². Söz konusu başvuruya ilişkin usul ve esaslar ise 30.03.2011 tarihli ve

¹ 1982 Anayasasının tam metnine erişim için bkz. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/>, E.T. 18.04.2023.

² 5982 sayılı Kanunun tam metnine erişim için bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/05/20100513-1.htm>, E.T. 18.04.2023.

6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun ile bu yasaya dayanılarak hazırlanan ve 12.07.2012 tarihli ve 28351 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe giren Anayasa Mahkemesi İçtüzüğü (Mahkeme İçtüzüğü) hükümleri doğrultusunda tespit edilmiştir³. Nihayet 23 Eylül 2012 tarihinden itibaren bireysel başvurular karara bağlanmaya başlamış; AYM tarafından yayınlanan son rapora göre, 31 Mart 2023 tarihine kadar 492 bin 243 bireysel başvuru yapılmış ve bu başvuruların 384 bin 235’i sonuçlandırılmıştır⁴.

Bireysel başvurulara ilişkin AYM kararlarının önemli bir sayıya ulaşması, başvurular kapsamında ihlal edildiği ileri sürülebilecek hemen her temel hak bakımından içtihadın geliştirilmesine de imkân sağlamıştır. AYM, söz konusu içtihadın geliştirilmesi esnasında karşılaştığı gerek maddi hukuk gerek usule ilişkin meseleleri; Anayasa, 6216 sayılı Kanun ve Mahkeme İçtüzüğü dairesinde çözmeye gayret göstermiştir. Son yıllarda öne çıkan çözümlerden biri, bireysel başvuruya konu olan yargı kararının dayandığı yasa hükmünün Anayasaya aykırılığı görülmesi hâlinde, AYM’nin bu durumu Mahkeme İçtüzüğü’nün 75. maddesi uyarınca “*yapısal sorun*” olarak değerlendirmesi ve Anayasaya aykırı yasa hükmünün ilga edilerek yahut değiştirilerek Anayasaya uygun hâle getirilmesi için Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne (TBMM) çağrı yaparak “*keyfiyeti*” bildirmesidir⁵.

AYM tarafından TBMM’ye yapılan çağrılar yapısal sorunun çözümünde genel itibarla işlevsiz kaldığı gözükmektedir. TBMM, bu çalışmanın yayına hazırlandığı tarih itibarıyla sadece bir çağrı kararına yönelik adım atmıştır. Bu teşri adım, çağrı kararlarına ilişkin ilk pilot karar örneği olan *Y.T.* kararına konu 04.04.2013 tarihli ve 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu’nun

³ 6216 sayılı Kanunun tam metnine erişim için bkz. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6216.pdf>, E.T. 18.04.2023. Mahkeme İçtüzüğü’nün tam metnine erişim için bkz. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/ictuzuk/>, E.T. 18.04.2023.

⁴ Söz konusu rapora erişim için bkz. https://www.anayasa.gov.tr/media/8681/bb_2023_1_tr.pdf, E.T. 18.06.2023.

⁵ TBMM’ye yapılan çağrılar ve keyfiyetin bildirilmesinin örnekleri için bkz. *Y.T.* [GK], B. No: 2016/22418, 30/5/2019 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); *Süleyman Başmeydan* [GK], B. No: 2015/6164, 20/6/2019 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); *Bedrettin Morina* [GK], B. No: 2017/40089, 5/3/2020 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); *Sabri Uhrağ* [GK], B. No: 2017/34596, 29/12/2020 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); *Süleyman Kurtel* [GK], B. No: 2016/1808, 22/1/2021 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); *Malaklar İnşaat Taahhüt Gıda Maden Sanayi ve Ticaret A.Ş. (2)*, B. No: 2018/3296, 30/6/2021 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); *Keskin Kalem Yayıncılık ve Ticaret A.Ş. ve diğerleri* [GK], B. No: 2018/14884, 27/10/2021 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); *Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş. ve diğerleri* [GK], B. No: 2016/5903, 10/3/2022 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); *Nevriye Kuruç* [GK], B. No: 2021/58970, 5/7/2022 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); *Tarık Yüksel* [GK], B. No: 2019/1255, 10/11/2022 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

53. maddesine yönelik olarak atılmış⁶; 06.12.2019 tarihli ve 7196 sayılı Kanun ile mezkûr maddede değişiklikler yapılarak yapısal sorunun çözümü hedeflenmiştir⁷. TBMM'ye keyfiyetin bildirildiği diğer çağrı kararları açısından ise bu kararlara konu yasa hükümlerinin kaldırılması, değiştirilmesi veya somutlaştırılmasına yönelik herhangi bir teşri adım henüz atılmamıştır. Bu durum, çağrı kararlarının işlevselliğinin öğretilde incelenmesini de beraberinde getirmiştir. Bazı çalışmalar, çağrı kararlarının etkililiğini genel itibarla irdelerken⁸, kararlara işlevsellik kazandırma gayesiyle öneriler geliştiren eserler de yayınlanmıştır⁹.

Öğretildeki bazı eserler, çağrı kararlarına işlevsellik kazandırma adına öneri sunmaktan ziyade çağrı kararına konu yapısal sorunun çözümü için AYM'yi daha etkin kılacak öneriler ileri sürmüştür. İfade edilen çalışmalara göre; AYM, bireysel başvuruya konu olan yargı kararının dayandığı kanun hükmünü, bireysel başvurunun incelenmesi aşamasında Anayasaya aykırı görürse ya da başvurucunun bu yöndeki iddiasını ciddi bulursa, bu durumu Anayasanın 152. maddesi gereğince bekletici/ön sorun yaparak ilgili hükmün Anayasaya uygunluğunu denetleyebilir. Bir diğer ifadeyle, AYM yapısal sorunun çözümünü teşri organdan beklemekten ziyade somut norm denetimi yoluyla doğrudan çözebilir¹⁰. Bu çözüm yolunun anayasal bakımdan uygunluğunun irdelendiği çalışmamızda, söz konusu denetimin gerçekleştirilebilmesi için anayasa değişikliğinin gerektiği belirtilmektedir.

Çalışmamızda öncelikli olarak Türk anayasa yargısı kapsamında uygulanan somut norm denetiminin türü tespit edilmektedir. Bu tespitin yapılmasını takiben söz konusu denetim türünü işletebilmenin şartları incelenmektedir. Bahse konu denetim türünün, yapısal sorunların çözümünde işlevsel kılınma ihtimaline yönelik değerlendirmeler ise çalışmanın son kısmında yapılmaktadır.

⁶ 6458 sayılı Kanunun tam metnine erişim için bkz. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6458.pdf>, E.T. 17.04.2023.

⁷ 7196 sayılı Kanunun tam metnine erişim için bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/12/20191224-1.htm>, E.T. 17.04.2023.

⁸ Söz konusu eser örnekleri için bkz. GÖZTEPE, Ece, "Bireysel Başvuru Kararlarının İcrası: Anayasa Mahkemesi'nin Doğrudan ve Dolaylı 'Çağrı Kararları' Üzerine Bir İnceleme", *Anayasa Yargısı*, Y. 2021, C. 38, S. 1, s. 43-83.

⁹ Bahse konu önerilerin bazıları için bkz. KARAHAN, Özge, "'TBMM'ye Çağrı' Giderim Kararlarının İşlevsizliği ve Bu Kararlara İşlevsellik Kazandırma Amacıyla Getirilen Önerilerin Değerlendirilmesi", *Yasama Dergisi*, Y. 2022, S. 46, s. 37-72; BEYOĞLU, Cem Ümit, "Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında Tespit Edilen Yapısal Sorunlara Dair Çözüm Önerileri", *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Y. 2022, C. 12, S. 2, s. 761-809.

¹⁰ Somut norm denetimi üzerinden yapısal sorunun çözümüne ilişkin kapsamlı analizler için bkz. GÖZTEPE, Ece, "Anayasa Mahkemesi Bireysel Başvuru İncelemede Somut Norm Denetimi Yoluna Başvurabilir Mi?", *Anayasa Hukuku Dergisi*, Y. 2022, C. 11, S. 21, s. 1-30.

I. OBJEKTİF DENETİM: 1982 ANAYASASININ DÜZENLEDİĞİ SOMUT NORM DENETİMİ TÜRÜ

Günümüzde anayasaların kanunlardan üstün olduğu kabul edilmekte ve bu üstünlük, birçok devletin anayasasında ifade edilmektedir. Anayasaların diğer normlardan üstün olmasının çeşitli sonuçları vardır. Bu üstünlüğün en önemli sonuçlarından biri, ulusal normlar hiyerarşisindeki diğer normların anayasaya aykırı olmaması gerekliliğidir. Gerçekten de anayasa en üstün normsa, daha alt seviyede olan normun, örneğin kanunun anayasaya aykırı olmaması gerekir. Anayasa, kurucu iktidarın bir eseridir ve kurulu ya da kurulmuş iktidarın yapmış olduğu normlar, kurucu iktidarın iradesine aykırı olmamalıdır.

Anayasanın üstünlüğü ve kanunların anayasa aykırı olamayacağı, pek çok demokratik devlette kabul edilmekte; anayasaların değiştirilme yöntemi de kanunlardan farklı ve daha zor bir usule tabi tutulmaktadır. Bununla birlikte anayasaların kanunlardan daha üst bir konumda yer aldığını söylemek ve anayasaların değiştirilme usulünü daha zor bir yonteme tabi tutmak, anayasaların üstünlüğünü her daim sağlayamamaktadır. Bir devletin anayasasında, bu anayasanın kanunlardan üstün olduğu ve kanunların anayasaya aykırı olamayacağı belirtilmiş olsa da yasama organı bu açık hükme rağmen anayasaya aykırı bir kanun çıkarabiliyorsa ve bu kanunun anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir kurum ya da yöntem öngörülmemişse, anayasanın üstünlüğü basit bir ifade ile 'sözde kalmış' olacaktır. Bu noktada, kanunların anayasaya uygunluğunun siyasi olarak denetlenmesine ilişkin mekanizmalar öngörülebilir; fakat söz konusu siyasal mekanizmaların istenilen sonucu vermediği, tarihsel bir tecrübe olarak söylenebilir¹¹. Bu sebeple devletler, başta kanunlar olmak üzere hukuk normlarının anayasaya uygunluğunu denetleyecek yargısal mekanizmalar oluşturma yoluna gitmiştir¹².

Hukuk normunun anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi, denetimin yapıldığı zamana göre, normun yürürlüğe girmesinden önce yapılan önleyici (*a priori*) denetim ve normun yürürlüğe girmesinden sonra yapılan düzeltici (*a pos-*

¹¹ KIRATLI, Metin, *Anayasa Yargısında Somut Norm Denetimi (İtiraz Yolu)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1966, s. 3; TURHAN, Mehmet, "Anayasanın Hak Temelli Yorumu ve Anayasa Yargısı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Y. 2007, C. 62, S. 3, s. 379-404; DÖNER, Ayhan, *Türk Anayasa Hukuku*, 3. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2023, s. 549.

¹² Bahse konu yargısal mekanizmaların demokratik meşruluğunu sorgulayan eserler de öğretilerde yer almaktadır. Bu yöndeki sorgulamalara ilişkin olarak bkz. GÖZLER, Kemal, "Anayasa Yargısının Meşruluğu Sorunu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Y. 2006, C. 61, S. 3, s. 131-166; GÜVEYİ, Ümit, "Anayasa Yargısı ve Demokrasi İlişkisi", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Y. 2012, C. 16, S. 3, s. 137-162.

teriori) denetim şeklinde iki ayrı başlık altında incelenebilmektedir¹³. İptal davası yolu olarak da bilinen soyut norm denetimi hem önleyici hem de düzeltici denetim yolu olarak kullanılabilirken, itiraz veya defî yolu şeklinde de nitelendirilen somut norm denetimi, sadece düzeltici denetim yolu olarak işlevsel kılınabilmektedir¹⁴. Bu noktada önemle belirtmek gerekir ki, anayasaya uygunluk denetimi bakımından somut ve soyut norm denetimi yollarının sadece biri tercih edilebilir. Her iki denetim yolunun birlikte kullanımı da mümkündür¹⁵. Nitekim somut ve soyut norm denetimi; Macaristan, Romanya, Polonya, Portekiz ve Türkiye dâhil olmak üzere birçok ülkede birlikte işlevsel kılınmaktadır¹⁶.

Somut norm denetimi hem genel mahkeme sistemi vasıtasıyla anayasaya uygunluk denetiminin yapıldığı anayasa yargısı modellerinde hem de özel mahkeme sistemi aracılığıyla anayasaya uygunluk denetiminin yapıldığı anayasa yargısı modellerinde gerçekleştirilebilmektedir¹⁷. Amerikan modeli olarak bilinen genel mahkeme sistemi kapsamında “*ivedi somut norm denetimi (immediate concrete review)*” yapılmaktadır¹⁸. Bu denetim ile derece mahkemenin bakmakta olduğu davanın taraflarının herhangi birinin, dava konusu uyuşmazlığın çözümünde uygulanacak yasa hükmüne ilişkin anayasaya aykırılık iddiası söz konusu olursa, davaya bakan mahkeme, söz konusu aykırılık iddiasını öncelikli olarak incelemekte ve yasa hükmünün anayasaya aykırılığının tespiti durumunda, bu hükmü ihmal ederek doğrudan anayasa hükmü gereğince uyuşmazlığı çözmektedir¹⁹.

¹³ Önleyici denetim için öğretilerde “*ön denetim*” veya “*önceden denetim*” gibi farklı nitelendirmelerin de yapılması söz konusudur. Düzeltici denetim için de “*sonradan denetim*”, “*bastırıcı denetim*” veya “*giderici denetim*” gibi farklı nitelendirmeler yapılabilmektedir. Gerek önleyici gerek düzeltici denetime ilişkin kavramsal çeşitlilik hakkında bkz. GAROUPA, Nuno, “Empirical Legal Studies and Constitutional Courts”, *The Indian Journal of Constitutional Law*, Y. 2011, C. 5, s. 31; KELEMEN, Katalin, “Dissenting Opinions in Constitutional Courts”, *German Law Journal*, Y. 2013, C. 14, S. 8, s. 1350; DÖNER, Ayhan, *Anayasa Hukuku (Genel Esaslar)*, Doğu Ciltevi, Erzincan, 2022, s. 381-382.

¹⁴ ÖZBUDUN, Ergun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s. 160; GÖZLER, Kemal, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi: Cilt 2*, 1. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa, 2011, s. 748.

¹⁵ KANADOĞLU, Osman Korkut, “Yeni Anayasa Arayışları ve Karşılaştırmalı Hukuk Bağlamında Anayasa Mahkemesi”, *Anayasa Yargısı*, Y. 2008, C. 24, S. 1, s. 76; GAROUPA, Nuno / GINSBURG, Tom, “Building Reputation in Constitutional Courts: Political and Judicial Audiences”, *Arizona Journal of International & Comparative Law*, Y. 2011, C. 28, S. 3, s. 540; GÖREN, Zafer, “Anayasa Mahkemesi ve Yasama Arasındaki Karşılıklı Etkileşim”, *İzmir Barosu Dergisi*, Y. 2019, C. 84, S. 1, s. 238-245.

¹⁶ ATAR, Yavuz, “Anayasa Mahkemesi’nin Yeniden Yapılandırılması”, *Anayasa Yargısı*, Y. 2008, C. 24, S. 1, s. 95.

¹⁷ GARLICKI, Lech, “Constitutional Courts versus Supreme Courts”, *International Journal of Constitutional Law*, Y. 2007, C. 5, S. 1, s. 44; PFERSMANN, Otto, “Concrete Review as Indirect Constitutional Complaint in French Constitutional Law: A Comparative Perspective”, *European Constitutional Law Review*, Y. 2010, C. 6, S. 2, s. 228-236.

¹⁸ PFERSMANN, s. 228-229.

¹⁹ PFERSMANN, s. 229.

Somut norm denetimi, Avrupa modeli olarak bilinen özel mahkeme sistemi ile anayasa yargısının gerçekleştirildiği örneklerde iki ayrı biçimde uygulanmaktadır. “*Subjektif somut norm denetimi (subjective concrete review)*”, bu biçimlerin ilkidir²⁰. Bahse konu denetimin işlevsel kılındığı sistemde, derece mahkemenin bakmakta olduğu davadaki uyuşmazlığın çözümünde uygulanacak yasa hükmünün anayasaya uygunluk denetiminden geçirilebilmesi için dava taraflarından en az birinin, uygulanacak yasa hükmüne ilişkin anayasaya aykırılık iddiası bulunması gerekmektedir. Yani subjektif somut norm denetiminin uygulandığı sistemde, bakmakta olduğu davada uygulanacak yasa hükmünün anayasaya aykırı olduğunu gören mahkeme, bu aykırılığı denetlemek için kurulan özel mahkemeye kendiliğinden başvuramamaktadır. Dava taraflarının birinin aykırılık iddiası yoksa, uyuşmazlığın söz konusu yasa hükmü dairesinde çözülmesi gerekmektedir. Bir diğer ifadeyle, subjektif somut norm denetimi kapsamında mahkemenin itiraz ya da defî yoluna başvurması, bakılmakta olan davadaki tarafların anayasaya aykırılığı ileri sürmesine bağlı bir işlemdir²¹.

Dava taraflarından en az birinin anayasaya aykırılık iddiasında bulunma şartı, “*objektif somut norm denetimi (objective concrete review)*” kapsamında aranmamaktadır²². Bu denetim türünün işlevsel kılındığı sistemde, bakmakta olduğu davadaki uyuşmazlığın çözümünde uygulanacak yasa hükmünün anayasaya aykırılığı kanaatindeki bidayet, istinaf yahut temyiz mahkemesi ya da yüksek mahkeme, tarafların bu yöndeki iddiası olmaksızın aykırılığı denetlemek üzere teşkil edilen özel mahkemeye başvurabilmektedir²³. 1982 Anayasası ile Türk anayasa yargısı bağlamında Türkiye’de şekillendirilen itiraz veya defî yolu, esasen objektif somut norm denetimine örnektir.

Türk anayasa hukukuna tarihî bir perspektifle bakıldığında, anayasanın üstünlüğünün tesis edilmesi açısından 1924 Anayasasının, kanunların anayasaya aykırı olamayacağını normlaştırdığı görülmektedir²⁴. Bu noktada altı çizilmesi gerekir ki, 1924 Anayasası döneminde yürürlüğe konan kanunların anayasaya uygunluğunu yargısal bakımdan denetleyecek özel bir mahkeme (anayasa mah-

²⁰ PFERSMANN, s. 230.

²¹ Subjektif somut norm denetimi hakkında daha fazla bilgi için bkz. PFERSMANN, s. 229-231.

²² PFERSMANN, s. 230.

²³ Objektif somut norm denetimi özelinde daha fazla ayrıntı için bkz. PFERSMANN, s. 231-235.

²⁴ 1924 Anayasasının 103. maddesi şu şekildedir: “*Anayasanın hiçbir maddesi hiçbir sebep ve bahane ile savsanamaz ve işlerlikten alıkonamaz. Hiçbir kanun Anayasaya aykırı olamaz.*” 1924 Anayasasının tam metnine erişim için bkz. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>, E.T. 23.04.2023.

kemesi) kurulmamıştır²⁵. Anayasaya uygunluk denetiminin genel mahkeme sistemi aracılığıyla gerçekleştirilmesine de 1924 Anayasası döneminde cevaz verilmemiştir. Nitekim Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 03.12.1956 tarihli kararında şu ifadelere yer vermiştir: “*Mahkemelerin bu hususta görevli olduklarını belirten bir kanun bulunmadığına göre millî hâkimiyeti temsil etmekte olan meclisin çıkardığı kanunların anayasaya muhalefetinin tetkiki hakkının mahkemelere ait olduğu görüşü kabule şayan görülmemiştir*”²⁶. Not edilen yetkisizlik durumu, 1924 Anayasasına aykırı kanunların yapılması ve söz konusu yasaların yargısal denetim dışında kalması sebebiyle eleştirilmiştir²⁷.

Kanunların anayasaya uygunluğunu yargısal yönden denetlemek üzere gerekli düzenlemeyi yapan 1961 Anayasası, Avrupa modeli özelliklerini barındıran anayasa yargısı sistemini inşa etmiştir²⁸. 1961 Anayasası, söz konusu denetim için bir taraftan iptal davası yolunu düzenleyerek soyut norm denetiminin önünü açmış (m.148-150), diğer taraftan itiraz (defi) yoluna ilişkin hükümleri normlaştırarak (m.151) somut norm denetimini işlevsel kılmıştır²⁹. Anayasanın 151. maddesinin ilk fıkrası; “*Bir davaya bakmakta olan mahkeme, uygulanacak bir kanunun hükümlerini Anayasaya aykırı görürse veya taraflardan birinin ileri sürdüğü aykırılık iddiasının ciddi olduğu kanısına varırsa, Anayasa Mahkemesinin bu konuda vereceği karara kadar dâvayı geri bırakır.*” hükmünü içermiştir. Bu hüküm ile Türk anayasa yargısı bağlamında objektif somut norm denetimi benimsenmiştir; çünkü davaya bakmakta olan mahkemenin, dava taraflarının aykırılık iddiası olmaksızın itiraz yoluna başvurması mümkün kılınmıştır.

Somut norm denetimi, 1982 Anayasasında da 1961 Anayasası ile paralel yönde düzenlenmektedir. Anayasanın 152. maddesinin ilk fıkrasına göre; “[*b*]ir davaya bakmakta olan mahkeme, uygulanacak bir kanun veya Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin hükümlerini Anayasaya aykırı görürse veya taraflardan birinin ileri sürdüğü aykırılık iddiasının ciddi olduğu kanısına varırsa, Anayasa Mahkemesinin bu konuda vereceği karara kadar davayı

²⁵ GÖZLER, Kemal, **Türk Anayasa Hukuku**, 3. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa, 2019, s. 1071.

²⁶ CUHRUK, Mahmut Celalettin, “Türk Anayasa Mahkemesi”, **Anayasa Yargısı**, Y. 1984, C. 4, s. 8.

²⁷ TAŞKIN, Şaban Cankat, “2010 Anayasa Değişikliklerinden Sonra Türk Anayasa Mahkemesinin Yapılanması”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Y. 2011, C. 24, S. 97, s. 177-178.

²⁸ ATAR, Yavuz, **Türk Anayasa Hukuku**, 15. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2022, s. 46; ÖZBUDUN, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, 13. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012, s. 397.

²⁹ 1961 Anayasasının tam metnine erişim için bkz. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>, E.T. 23.04.2023.

geri bırakır". Not edilen hüküm, mahkemenin itiraz yoluna başvurabilmesi için dava taraflarının anayasaya aykırılığı ileri sürmesini şart olarak aramadığı için 1982 Anayasası ile objektif somut norm denetiminin benimsendiği söylenebilir.

II. SOMUT NORM DENETİMİNİ İŞLETEBİLMENİN ŞARTLARI

1982 Anayasası, AYM'nin iki ayrı yol vasıtasıyla anayasaya uygunluk denetimi yapabileceğini normlaştırmaktadır. Bu yollar; soyut norm denetimi ve somut norm denetimidir. Bireysel başvuru yolu, öğretilerdeki bazı görüşler daire-sinde üçüncü yol olarak değerlendirilmektedir.³⁰ Bu noktada önemle belirtmek gerekir ki, bireysel başvuru yolu, normların anayasaya uygunluğunun denetlen-mesi yolu olmaktan ziyade hak ihlallerinin tespitini ve hak ihlalinin bulunması durumunda ihlalin giderilmesini sağlamak amacıyla düzenlenmiş başvuru yolu-dur. Bireysel başvuru bir kimsenin "*Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki her-hangi birinin kamu gücü tarafından, ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahke-mesine*" başvurusu şeklinde Anayasanın 148. maddesinin üçüncü fıkrasında tanımlanmaktadır.

Soyut norm denetimi, Anayasada belirtilen bazı organlar tarafından, yine Anayasada belirtilen süre içerisinde, bir normun Anayasaya aykırılığının ileri sürülmesi ve bu yolla AYM'ye başvurulmasıdır. Soyut norm denetimine Ana-yasanın 150 ve 151. maddelerinde yer verilmiştir. Anayasada soyut norm dene-timi ifadesi yerine "*iptal davası*" terimi kullanılmaktadır. Soyut norm deneti-minde henüz somut bir olaya ya da davaya uygulanmış kanun hükmü söz konu-su değildir. Burada bir kanunun Anayasaya uygunluğunun denetimi, herhangi bir dava veya olayla ilgili olmaksızın soyut bir şekilde yapılmaktadır.

Somut norm denetimi, 1982 Anayasası doğrultusunda Anayasaya uygun-luğun denetlenmesi yollarından bir diğeridir. Somut norm denetimine ancak somut bir dava ile ilgili olarak başvurulabilmektedir. Esasen soyut norm dene-timi ile birlikte kanunların Anayasaya uygunluğu, kanun henüz somut bir ola-ya uygulanmadan veya nispeten daha az olaya uygulandıktan sonra denetlene-bilmekte ve Anayasaya aykırı olan kanun iptal edilebilmektedir; ancak bazen bir kanunun Anayasaya aykırılığı konusunda soyut norm denetimi yoluna başvurulmamış olabilmekte veya zamanında Anayasaya uygun olarak görülen bir kanunun daha sonradan Anayasaya aykırı olduğu anlaşılabilenekte ya da

³⁰ DÖNER, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 556.

ilgili kanun somut bir olaya uygulandığında, bu kanunun Anayasaya aykırı olduğu anlaşılabilir³¹. İşte bu sebeplerle somut norm denetimi yolu kabul edilmektedir.

Somut norm denetimi, soyut norm denetimine nazaran hem dar hem de geniş bir uygulama alanına sahiptir. Öyle ki somut norm denetimi yoluna herhangi bir kanun hükmüne karşı değil, ancak görülmekte olan bir davada uygulanacak olan hüküm bakımından başvurulabilmektedir. Bu yönüyle somut norm denetimi daha dar bir kapsama sahiptir; fakat soyut norm denetimine ancak Anayasada belirtilen bazı organlarca ve yine ancak anayasada belirtilen süre içerisinde başvurulabilirken, somut norm denetimi yolu, ilgili davanın taraflarınca veya bizzat davaya bakan mahkeme tarafından işletilebilmektedir. Yine somut norm denetimi yoluna başvuru bakımından kural olarak bir süre söz konusu değildir. Bu bakımdan somut norm denetimi, soyut norm denetimine göre daha geniş bir uygulama alanına sahiptir³².

Anayasanın 152. maddesi doğrultusunda somut norm denetimi yolunu işletebilmek için çeşitli şartların karşılanması gerekmektedir. Bu şartlar öz bir şekilde şöyle sıralanabilir: (i) bakılmakta olan bir dava olmalı, (ii) davaya bakılmakta olan bir mahkeme olmalı, (iii) itiraz konusu norm, o davada uygulanacak norm olmalı ve (iv) mahkeme, uygulanacak olan normu Anayasaya aykırı görmeli veya tarafların Anayasaya aykırılık iddiası ciddi bulunmalıdır. Not edilen bu şartların her biri aşağıda ayrıca irdelenmektedir.

A. Bakılmakta Olan Dava Olmalı

Anayasanın 152. maddesinin ilk fıkrasında, “*bir davaya bakılmakta olan mahkeme*” ifadesine yer verilmiştir. Somut norm denetimi yolunu işletebilmek için bu ifadeden anlaşılacağı üzere öncelikle “*bakılmakta olan bir dava*” mevcut olmalıdır. Daha önce de ifade edildiği üzere somut norm denetimi ancak somut bir dava ile ilgili olarak işletilebilecek denetim yoludur. Bu noktada özellikle dava kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. Türk Dil Kurumu Sözlüğünde dava; “*korunmanın bir hüküm ile sağlanması için yargı organlarına başvurma*” şeklinde tanımlanmıştır³³. Bir başka tanıma göre dava; “*bir kimsenin devlet makamları vasıtasıyla diğer birine hakkını tanıtabilmesi, onu hukuk kaidesine ri-*

³¹ ANAYURT, Ömer, *Anayasa Hukuku Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)*, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2021, s. 789.

³² ÖZBUDUN, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 428.

³³ Türk Dil Kurumu Sözlüğüne erişim için bkz. <https://sozluk.gov.tr/>, E.T. 23.04.2023.

yete zorlayabilmesidir”³⁴. Yine öğretilerde dava dar anlamda; “*bir çekişme hakkında yargı çözümü istenmesidir.*” şeklinde tanımlanmaktadır³⁵.

Öğretilerde yapılan dava tanımları dikkate alındığında, “*bir çekişme*” veya “*diğer biri*” gibi unsurlara yer verildiği görülecektir; ancak dava kavramının muhakkak bir çekişme veya karşı tarafı barındırması gerektiği kabul edilirse oldukça dar bir tanım yapılmış olacaktır. Dava kavramının dar anlamda kabul edilmesi hâlinde, özellikle somut norm denetiminin uygulanma alanı daraltılmış olacaktır. Böyle bir durumda, bir çekişme veya karşı taraf barındırmayan birçok yargı işi, somut norm denetiminin dışında bırakılmış olacaktır³⁶. Bu sebeple, Anayasanın 152. maddesinin ilk fıkrasında yer alan dava kavramından tüm yargı işlerinin anlaşılması gerektiği öğretilerde ifade edilmektedir³⁷.

AYM’nin somut norm denetimi kapsamında dava kavramını geniş yorumladığı ifade edilmelidir³⁸. AYM bir kararında davayı şu şekilde tanımlamıştır: “*Anayasaya uygunluk denetiminde dava; çözüme bağlanmak üzere, görevli bir mahkeme önüne kanuna uygun biçimde getirilen özel veya kamu hukukuna ilişkin anlaşmazlıklar ve işler olarak nitelendirilmektedir*”³⁹. Yine AYM bir başka kararında; “*(Dava) sözünü usul hukukundaki dar anlamında değil, geniş bir anlamda ve mahkemelerin bir karara bağlamakla ödevli oldukları davalar veya çelişmesiz yargıdan sayılan işler anlamında yorumlamak, Anayasa koyucunun amacına uygun düşecektir.*” şeklinde değerlendirme yapmıştır⁴⁰. AYM, bir diğer kararında; “[*m*]ahkeme, bakmakta olduğu bir dava bulunmadıkça bir hükmün Anayasaya aykırı olduğunu ileri süremez. O hâlde, 151. maddede yer alan ‘dava’ sözcüğü dar anlamda ele alınamaz. Anayasa Mahkemesi, mahkemelerce bir karar verme, bir işlem yapma ve iki taraflı bir davaya bakma durumlarında uygulanacak bir yasa hükmününün Anayasaya aykırılığının ileri sürülmesini ye-

³⁴ BELGESAY, Mustafa Reşit, **Dava Teorisi**, Numune Matbaası, İstanbul, 1943, s. 5.

³⁵ BİLGİN, Çağlar, “Türk Anayasa Yargısında Somut Norm Denetimi Yolu”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Y. 1988, S. 3, s. 353.

³⁶ BİLGİN, s. 353.

³⁷ GÖZTEPE, “Anayasa Mahkemesi”, s. 16.

³⁸ ÖZBUDUN, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 430. Ancak AYM, 1961 Anayasası döneminde vermiş olduğu bir kararında; “*Anayasa’nın 151. ve 44 sayılı Kanununun 27. maddelerinde yer alan ‘bir davaya bakmakta olan mahkeme’ sözlerini, bir davaya bakmakta olan, hâkim niteliğinde kişilerden kurulu yargı yetkisine sahip taraflar arasındaki uyuşmazlığın esasını çözümlen merci şeklinde anlamak Anayasanın yukarıda yazılı hükümlerine uygun düşer.*” şeklindeki ifadeye yer vermiştir. Bu kararda AYM; “*taraflar arasındaki uyuşmazlığın*” ibaresine yer vererek dar anlamda dava kavramını benimsemiştir. Bkz. AYM, E. 1967/15, K. 1967/15, 30/5/1967 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

³⁹ AYM, E. 1977/128, K. 1977/140, 20/12/1977 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁴⁰ AYM, E. 1967/21, K. 1968/36, 26/9/1968 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

terli bulunmuştur.” şeklinde dava kavramının kapsamını izah etmiştir⁴¹. AYM, yakın tarihli kararlarında da somut norm denetimi kapsamında dava kavramının geniş olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir⁴².

Bakılmakta olan dava kavramı, aynı zamanda açılmış ve yürütülmekte olan bir yargılamayı gerektirmektedir⁴³. Bu kapsamda, bir dava görülmüş ve davanın esası hakkında hüküm verilmişse, ortada bakılmakta olan bir dava söz konusu olmayacağından, böyle bir durumda somut norm denetimi yolu işletilemeyecektir⁴⁴. Bununla birlikte davaya bakan mahkemece hüküm verilmiş olup da bu hükme karşı kanun yoluna başvurulmuşsa, henüz ortada kesinleşmiş bir hüküm bulunmadığından, kanun yolu incelemesinde de somut norm denetimi yolunu işletmek mümkündür⁴⁵. Yine henüz açılmamış veya kabul, feragat ya da af gibi bir sebeple ortadan kalkmış bir dava söz konusu olması durumunda da somut norm denetimi yolu işletilemeyecektir⁴⁶. Bununla birlikte AYM, somut norm denetimine başvurulduktan sonra davanın herhangi bir nedenle ortadan kalkması hâlinde, somut norm denetimine ilişkin incelemenin yapılmasına devam edileceğine karar vermiştir⁴⁷.

AYM, bakılmakta olan bir davadan söz edebilmek için mahkemenin ilgili dava bakımından görevli olması gerektiğini belirtmiştir⁴⁸. Nitekim AYM bir kararında; “*Anayasa Mahkemesi, ancak Anayasanın 151. maddesinin birinci fıkrası açısından mahkemenin bakmakta olduğu bir dava bulunup bulunmadığını anlamak üzere kendisine iş gönderen mahkemenin görev yönünü araştırabilir.*” şeklinde gerekçeye yer vermiştir⁴⁹. Öğretide AYM’nin bu yöndeki kararları eleştirilmiştir. Öğretideki görüşe göre, AYM’nin somut norm denetiminde bir davaya bakmakta olan mahkemece başvurulup başvurulmadığının tespiti ile

⁴¹ AYM, E. 1980/10, K. 1980/69, 11/12/1980 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁴² Söz konusu kararlardan bazıları için bkz. AYM, E. 2014/172, K. 2014/170, 13/11/2014 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); AYM, E. 2014/164, K. 2015/12, 14/1/2015 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); AYM, E. 2015/12, K. 2015/15, 18/2/2015 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁴³ BİLGİN, s. 354.

⁴⁴ KIRATLI, s. 82.

⁴⁵ GÖZÜBÜYÜK, Şeref, **Anayasa Hukuku**, 19. Baskı, Turhan Kitapevi, Ankara, 2013, s. 289; ŞAHBAZ, İbrahim, “Bireysel Başvuru Üzerine Verilen İhlal Kararı Sonrası Somut Norm Denetimi”, **Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Y. 2021, S. 2, s. 123.

⁴⁶ DÖNER, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 562.

⁴⁷ AYM, E. 1966/31, K. 1967/45, 18/12/1967 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁴⁸ ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz, “Türk Anayasa Yargısında İptal Davası ve İtiraz Yolu”, **Anayasa Yargısı**, Y. 1984, C. 1, s. 120. Söz konusu karar örneği için ayrıca bkz. AYM, E. 1976/9, K. 1976/10, 2/3/1976 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁴⁹ AYM, E. 1969/46, K. 1970/2, 6/1/1970 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

yetinmesi gerektiği, ayrıca ilgili mahkemenin o dava bakımından görevli olup olmadığının araştırılmaması gerektiği ifade edilmiştir⁵⁰.

B. Davaya Bakmakta Olan Bir Mahkeme Olmalı

Anayasanın 152. maddesinin ilk fıkrası gereğince somut norm denetimi yoluna ancak bir mahkeme tarafından başvurulabilmektedir. Bu sebeple “mahkeme” ifadesinden ne anlaşılması gerektiğinin detaylı bir şekilde incelenmesi isabetli olacaktır. Mahkeme kavramı öğretilerde dar ve geniş anlamda izah edilmektedir. Dar anlamda mahkeme, “devlet tarafından görevlendirilmiş olan ve yargılama yapıp hüküm vermekle yetkilendirilmiş bulunan kuruluşları ifade eder”⁵¹. Geniş anlamda mahkeme kavramı ise devlet tarafından kurulan mahkemelerin yanı sıra hakem mahkemelerini de kapsayan bir kavramdır⁵². Bundan başka bir yapının mahkeme olarak nitelendirilebilmesi için mensuplarının bağımsız ve güvenceli yargıçlar olması, yargısal faaliyette bulunmaları, yargısal yöntemler uygulamaları ve yasama ile yürütme organlarının dışında yer almaları gerektiği ifade edilmektedir⁵³.

AYM’nin mahkeme kavramını tanımladığı pek çok kararı mevcuttur. AYM bir kararında mahkemeyi; “bir davaya bakmakta olan, hâkim niteliğinde kişilerden kurulu yargı yetkisine sahip taraflar arasındaki uyuşmazlığın esasını çözümlen mercî” şeklinde tanımlamıştır⁵⁴. AYM, bir başka kararında davaya bakmakta olan mahkemenin; “adli, askerî veya idarî davalara bakan ve bu davalarda nihai hüküm vermek suretiyle anlaşmazlıkları çözümlen her derecede mahkeme” olduğuna karar vermiştir⁵⁵. AYM, bir diğer kararında mahkeme kavramını oldukça ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bu karara göre; “[y]argı yetkisini Türk Milleti adına kullanacak olan bir mercinin mahkeme olarak kabul edilmesi için kuruluşu, görev ve yetkileri, işleyişi ve yargılama usullerinin yasayla düzenlenmesi, karar organlarının hâkimlerden teşekkül etmesi, yargılama tekniklerini uygulayarak ve genelde dava yolu ile uyuşmazlıkları ve anlaşmazlıkları çözümlen görevli olması, görev yapan üyelerin atanmalarının, hak ve ödevlerinin, emekliye ayrılmalarının, Anayasanın öngördüğü mahkemelerin bağımsızlığı ve hâkim teminatı esaslarına göre düzenlenmiş olması ve Anayasada sayılan ve başında bir yüksek mahkemenin bulunduğu yargı düzenlerinden birinde yer alması gerekli-

⁵⁰ ÖZBUDUN, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 430-431.

⁵¹ TANRIVER, Süha, *Medeni Usul Hukuku: Cilt 1*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2016, s. 78.

⁵² TANRIVER, s. 79.

⁵³ BİLGİN, s. 356.

⁵⁴ AYM, E. 1967/15, K. 1967/15, 30/5/1967 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁵⁵ AYM, E. 1964/51, K. 1965/3, 12/1/1965 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

*dir*⁵⁶. Bu kapsamda, adli ve idari yargı ilk derece mahkemeleri, bölge adliye ve bölge idare mahkemeleri ile temyiz merci olarak Yargıtay ve Danıştay birer mahkemedir⁵⁷. Ayrıca AYM'ye göre; Sayıştay⁵⁸, disiplin mahkemeleri⁵⁹, icra tetkik mercileri⁶⁰ ve infaz hâkimliği⁶¹ mahkeme kavramına dâhildir. İl ve ilçe seçim kurulları, Yüksek Seçim Kurulu⁶², sorgu hâkimleri⁶³ ve vergi itiraz ve temyiz komisyonları⁶⁴ ise mahkeme olarak kabul edilmemektedir.

Tartışılacak en önemli konulardan birisi, AYM'nin kendisini Anayasanın 152. maddesi kapsamında bir “*mahkeme*” olarak görüp görmediği hususudur. AYM, siyasi parti kapatma davaları ile Yüce Divan sıfatı ile bakmış olduğu davalarda, kendisini Anayasanın 152. maddesi kapsamında “*davaya bakmakta olan mahkeme*” olarak kabul etmektedir⁶⁵. AYM'nin özellikle siyasi parti kapatma davalarında somut norm denetimi yolunu işlettiği pek çok kararı mevcuttur⁶⁶. Bu kararlarda itiraz yoluna başvuran kısmında “[*s*]iyasi parti kapatma davalarına bakan mahkeme sıfatıyla Anayasa Mahkemesi” ifadesine yer verilmektedir. Şu hâlde AYM, bir siyasi parti kapatma davasında veya Yüce Divan sıfatı ile baktığı davada, davaya uygulayacağı hükmü Anayasaya aykırı görürse veya taraflardan birinin Anayasaya aykırılık iddiasını ciddi bulursa, bu durumu bekletici mesele yaparak öncelikle Anayasaya aykırılık hususunu çözümleyecek ve daha sonra buna dayanarak davanın esası hakkında hüküm verecektir⁶⁷. Bu-

⁵⁶ AYM, E. 2007/53, K. 2007/61, 31/5/2007 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁵⁷ ATAR, **Türk Anayasa Hukuku**, 341; DÖNER, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 563; GÖZLER, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 1144-1145.

⁵⁸ AYM, E. 2014/172, K. 2014/170, 13/11/2014 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁵⁹ AYM, E. 1977/132, K. 1978/6, 26/1/1978 (AYM Kararlar Bilgi Bankası). Aynı yönde bkz. AYM, E. 1970/6, K. 1970/29, 4/6/1970 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁶⁰ AYM, E. 1967/15, K. 1967/15, 30/5/1967 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁶¹ AYM, E. 2013/28, K. 2013/106, 3/10/2013 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁶² AYM, E. 1992/12, K. 1992/7, 18/2/1992 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁶³ AYM, E. 1964/51, K. 1965/3, 12/1/1965 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁶⁴ AYM, E. 1966/16, K. 1966/28, 27/6/1966 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁶⁵ ATAR, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 341; GÖZLER, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 1146; AYM, E. 1971/41, K. 1971/67, 17/8/1971 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁶⁶ AYM, E. 1971/27, K. 1971/50, 6/5/1971 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); AYM, E. 1998/2, K. 1998/1, 9/1/1998 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); AYM, E. 2002/121, K. 2002/62, 9/7/2002 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); AYM, E. 2003/21, K. 2003/13, 1/4/2003 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); AYM, E. 2008/5, K. 2009/81, 11/6/2009 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); AYM, E. 2010/17, K. 2010/112, 8/12/2010 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁶⁷ GÖZLER, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 1146; ÖZBUDUN, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 432; ARSLAN, Çetin, “Yüce Divan Olarak Anayasa Mahkemesi”, Doktora Tezi, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 1997, s. 175-176.

nunla birlikte AYM; yasama dokunulmazlığının kaldırılması, TBMM üyeliğinin düşürülmesine ilişkin kararların denetlenmesi, kanunların ya da TBMM İçtüzüğü'nün Anayasaya uygunluğunun denetlenmesi durumlarında, kendisini bir mahkeme olarak kabul etmemektedir⁶⁸.

C. İtiraz Konusu Norm Davada Uygulanacak Norm Olmalı

Anayasanın 152. maddesi gereğince bir kanun veya cumhurbaşkanlığı kararnamesi hükmünün anayasaya aykırı olduğu iddiası ile somut norm denetimi yoluna konu edilebilmesi için, o normun ilgili davada uygulanacak norm olması gerekmektedir. Bu nedenle somut norm denetimi yoluna herhangi bir kanun ya da cumhurbaşkanlığı kararnamesinde yer alan hüküm için değil, ancak bir davada mahkeme tarafından uygulanacak olan norm bakımından başvurulabilmesi mümkündür. Şu hâlde tespit edilmesi gereken husus, Anayasanın 152. maddesi kapsamında “*davada uygulanacak norm*” ifadesinden ne anlaşılması gereğidir.

Somut norm denetiminin konusu olabilecek olan normun kapsamının ne olduğu öğretilerde tartışmalıdır. Bazı yazarlar, davada uygulanacak normu geniş yorumlayarak bir davada yargılama süresince uygulanan bütün normların bu kapsamda olduğunu ifade etmektedir⁶⁹. Diğer bazıları ise dar yorum yapılması gerektiğini ve davada uygulanacak normdan yalnız davanın esasına etkili normların anlaşılması gerektiğini belirtmektedir⁷⁰. Yine davada uygulanacak olan normun, sadece davanın esasına ilişkin normları değil, aynı zamanda yargılama usulüne ilişkin normları da kapsadığı öğretilerde ileri sürülmektedir⁷¹.

Davada uygulanacak normun kapsamının ne olduğu konusunda AYM'nin istikrarlı kararlarının bulunduğu söylenemeyecektir⁷². Bir somut norm denetimi başvurusunda iptali istenen normun davada uygulanacak norm olup olmadığına AYM karar verecektir⁷³. Bir kararında AYM; “[b]ir davada uygulanacak yasa kuralı, bakılmakta olan davayı yürütmeye, uyumsuzluğu çözmeye, davayı sona erdirmeye veya kararın dayanağını oluşturmaya yarayacak kuraldır.” şeklinde

⁶⁸ AYM, E. 1964/22, K. 1964/54, 3/7/1964 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); AYM, E. 1971/41, K. 1971/67, 17/8/1971 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁶⁹ BİLGİN, s. 360.

⁷⁰ KIRATLI, s. 80-81; ÖZBUDUN, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 432.

⁷¹ EREN, Abdurrahman, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2022, s. 1116.

⁷² BİLGİN, s. 360; GÖZTEPE, “Anayasa Mahkemesi”, s. 19.

⁷³ BİLGİN, 362; ÖZBUDUN, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 433.

belirleme yapmıştır⁷⁴. AYM'nin bu konudaki bir başka kararı ise şu şekildedir: “*Esasen bir davada uygulama yeri bulunan Kanun hükmü deyim veya kavramı, o davada sadece davayı açan belgede uygulanması istenen hükümleri değil, aynı zamanda davanın esasına etkili ve sonucu da değiştirecek nitelikte olup, dolaylı biçimde uygulanacak hükümleri de kapsamaktadır*”⁷⁵.

AYM'nin bireysel başvuru ile bağlantılı olarak vermiş olduğu bir somut norm denetimi kararı üzerinde de durmak isabetli olacaktır. Zira bu kararda AYM, davada uygulanacak norm bakımından farklı bir çerçeve sunmuştur. Somut olayda Elif Aydın Dost tarafından 17 Aralık 2014 tarihinde AYM'ye bireysel başvuru yapılmıştır⁷⁶. Bu bireysel başvuru; kolluk görevlilerinin güç kullanması neticesinde meydana gelen yaralama sonucunda, kolluk görevlileri hakkında yapılan şikâyet neticesinde yargılanan kolluk görevlileri hakkında hükmün açıklanmasının geri bırakılmasına (HAGB) karar verilmesi ve bu yolla kolluk görevlilerinin eylemlerinin yaptırımsız kalması nedeniyle insan haysiyetiyle bağdaşmayan muamele yasağının ihlal edildiği iddiasına ilişkindir. AYM önüne gelen bu bireysel başvuruda; “[ö]te yandan ceza yargılamasının HAGB kararı ile sonuçlanmış olması, kolluk görevlisinin sabit görülen eyleminden dolayı disiplin yönünden de hiçbir soruşturmaya tabi kılınmadığı ve hiçbir disiplin yaptırımı ile karşılaşmadığı tespiti ile birlikte ele alındığında cezasızlığın etkisini ağırlaştırmaktadır. (...) Disiplin yönünden de kolluk görevlisinin eylemi için herhangi bir yaptırımla karşılaşmamış olması HAGB kararının bu tür eylemlerin hoş görülemeyeceğine yönelik algının zayıflaması yönündeki etkisini pekiştirmektedir. Sonuç olarak ceza yargılamasının makul sürede tamamlanmaması, sanık A.Y. hakkında HAGB'ye karar verilmesiyle bu tür eylemlerin hoş görülmeyeceği yönündeki algının zayıflamasına yol açacak şekilde A.Y.'nin disiplin yönünden de hiçbir yaptırımla karşılaşmamış olması nedenleriyle olayda insan haysiyetiyle bağdaşmayan muamele yasağıyla ilgili olarak etkili bir soruşturma yapılmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.” gerekçesi ile insan haysiyetiyle bağdaşmayan muamele yasağının ihlal edildiğine karar vermiştir⁷⁷.

⁷⁴ AYM, E. 1996/2, (Siyasi Parti Kapatma) K. 1997/2, 18/2/1997 (AYM Kararlar Bilgi Bankası). Benzer kararlar için bkz. AYM, E. 2011/18, K. 2012/53, 11/4/2012 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); AYM, E. 2015/36, K. 2015/87, 8/10/2015 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); AYM, E. 2015/105, K. 2016/133, 14/7/2016 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁷⁵ AYM, E. 1971/28, K. 1971/64, 8/7/1971 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁷⁶ *Elif Aydın Dost*, B. No: 2014/19954, 12/6/2018 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁷⁷ *Elif Aydın Dost*, §66-67.

Karar sonrasında dosya, hak ihlalinin sonuçlarının ortadan kaldırılmasına yönelik yeniden yargılama yapılması için Trabzon 2. Asliye Ceza Mahkemesine gönderilmiştir⁷⁸. Trabzon 2. Asliye Ceza Mahkemesi, bu dosyaya ilişkin yeniden yargılama sırasında HAGB'ye dair 04.12.2004 tarihli ve 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 231. maddesinin beşinci ve diğer fıkralarında yer alan hükümlerin iptali için somut norm denetimi yoluna başvurmuştur⁷⁹. AYM, bu yolla önüne gelen somut norm denetimi başvurusunda, daha önce vermiş olduğu bireysel başvuru kararına atıfta bulunarak; "*Anayasa Mahkemesinin anılan kararı üzerine yapılan yeniden yargulamada ihlali giderecek şekilde yeniden karar verilmesi Anayasadan kaynaklanan bir zorunluluktur. Bu nedenle bakılmakta olan davada sanık hakkında artık HAGB kurumu uygulanamaz. Dolayısıyla yeniden yargılama yapan başvuran Mahkemenin bakmakta olduğu iş bu davada Kanununun 231. maddesinde düzenlenen HAGB kurumunun uygulanma imkânı bulunmamaktadır.*" şeklindeki gerekçe ile ilgili normun davada uygulanacak norm olmadığından bahisle Trabzon 2. Asliye Ceza Mahkemesinin yetkisizliği nedeniyle ret kararı vermiştir⁸⁰.

Bir kanun ya da cumhurbaşkanlığı kararnamesinin bir hükmünün somut norm denetimine konu yapılmasından sonra ve fakat AYM tarafından anayasa-ya aykırılık iddiası hususunda karar verilmeden önce, ilgili norm yürürlükten kalkar ya da değiştirilirse, AYM iptali istenen normun incelenmesine devam etmemelidir⁸¹. Nitekim 1982 Anayasasının hazırlık sürecinde, kurucu meclisin bir kanadı olan Danışma Meclisi tarafından kabul edilen metinde yer alan "*yürürlükten kaldırılan hükümlerin iptaline karar verilmez*" ifadesi, kurucu meclisin diğer kanadı olan Milli Güvenlik Konseyi tarafından metinden çıkarılmıştır⁸². Bununla birlikte öğretide AYM tarafından normun incelenmesine devam edilirken normun yürürlükten kaldırılması ya da değiştirilmesi durumunda "*konusu kalmayan*" dava hakkında karar verilmesine gerek olmadığını savunan yazarlar da bulunmaktadır⁸³. Esasen burada önemli olan yürürlükten kaldırılan veya değiştirilen normun "*davada uygulanacak norm*" olup olmadığının tespitidir. Örneğin yürürlükten kaldırılan ya da değiştirilen norm, bir ceza (hukuku) normu

⁷⁸ Elif Aydın Dost, §72.

⁷⁹ AYM, E. 2020/102, K. 2021/1, 14/1/2021 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁸⁰ AYM'nin bu konudaki bireysel başvuru ve somut norm denetimi kararı hakkında değerlendirme için bkz. ŞAHBAZ, "Bireysel Başvuru", s. 17.

⁸¹ ATAR, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 343; GÖZLER, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 1151; ÖZBUDUN, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 433.

⁸² ÖZBUDUN, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 433.

⁸³ TEZİÇ, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, 17. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 247.

ise ve failin lehine bir hüküm içeriyorsa, lehe kanun uygulama alanı bulacağından, bu norm yürürlükten kaldırılmış veya değiştirilmiş olsa da davada uygulanacak norm niteliğini taşımaya devam edecektir; ancak yürürlükten kaldırılan veya değiştirilen normun davada uygulanma imkânının söz konusu olmadığı durumlarda (örneğin failin daha aleyhine olan bir ceza normu olması hâlinde) artık bu norm davada uygulanacak norm vasfını kaybedeceğinden, AYM tarafından davanın reddine karar verilmelidir⁸⁴. Böyle durumlarda AYM tarafından “karar verilmesine yer olmadığı kararı” verilmektedir⁸⁵.

Ç. Mahkeme Uygulanacak Normu Anayasaya Aykırı Görmeli veya Tarafların Anayasaya Aykırılık İddiasını Ciddi Bulmalı

Anayasaya göre davaya bakmakta olan mahkeme, görmekte olduğu davada uygulanacak bir normun Anayasaya aykırı olduğuna kanaat getirirse ya da taraflardan biri tarafından normun Anayasaya aykırı olduğu ileri sürülürse ve mahkeme bu iddianın ciddi olduğu kanaatine varırsa, somut norm denetimi yolu işletilebilecektir. Davayı görmekte olan mahkeme, yalnız basit bir şüphe ile normun Anayasaya aykırılığı iddiası ile AYM’ye başvuramaz⁸⁶. Nitekim 6216 sayılı Kanununun 40. maddesinin ilk fıkrası gereğince davaya bakmakta olan mahkeme, “iptali istenen kuralların Anayasanın hangi maddelerine aykırı olduklarını açıklayan” bir gerekçe göstermek zorundadır.

Bir kanun veya cumhurbaşkanlığı kararnamesi hükmünün Anayasaya aykırılığı iddiasıyla somut norm denetimi yoluna gidilebilmesi, esasen iki şekilde olabilmektedir. Bu kapsamda, ilk olarak davaya bakmakta olan mahkeme, tarafların herhangi bir iddiası olmaksızın resen davada uygulanacak olan normun Anayasaya aykırı olduğuna kanaat getirerek AYM’ye başvurabilir. İkinci olarak ise mahkeme resen böyle bir kanaatte olmaksızın taraflardan biri tarafından Anayasaya aykırılık hususunda ileri sürülen iddiayı ciddi bularak normun Anayasaya aykırılığı iddiası ile AYM’ye başvurabilir. Bu iki husus her ne kadar birbirine benzer gözükse de aynı şey değildir. Öyle ki taraflar davada uygula-

⁸⁴ Aynı yönde bkz. EREN, s. 1117. Nitekim AYM bir kararında bu hususu şöyle vurgulamıştır: “İtiraz başvurularında itiraz konusu kuralın yürürlükten kaldırılmış olması kural olarak mülga kuralın esasının incelenmesine engel oluşturulmasına karşın başvuruya konu itiraz konusu kuralda yapılan değişikliğin lehe olması nedeniyle vergi ziyai veya usulsüzlük cezalarının tekrerrür nedeniyle artırıldığı tüm uyumsuzluklarda uygulanacağı açıktır”. Karar için bkz. AYM, E. 2021/51, K. 2021/80, 4/11/2021 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁸⁵ AYM, E. 2018/76, K. 2022/125, 26/10/2022 (AYM Kararlar Bilgi Bankası); AYM, E. 2019/17, K. 2022/145, 30/11/2022 (AYM Kararlar Bilgi Bankası).

⁸⁶ ÖZBUDUN, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 434.

nacak olan normun Anayasaya uygun olduğunu düşünseler de mahkeme, resen normun Anayasaya aykırı olduğu kanaatine varırsa AYM'ye başvurabilir. Bunun tam tersi de mümkündür. Örneğin mahkeme davada uygulanacak olan normun Anayasaya uygun olduğunu düşünse de tarafların Anayasaya aykırılık iddiasının ciddi olduğu kanaatine varırsa normu AYM'ye taşıyabilir⁸⁷. Taraflardan birinin iddiasının mahkemece ciddi bulunması, mahkemenin de ilgili normu doğrudan Anayasaya aykırı gördüğü anlamına gelmez⁸⁸. Burada taraflardan biri ya da hepsi, davada uygulanacak olan normu Anayasaya aykırı görseler de mahkemeden bağımsız olarak bizzat AYM'ye normun iptali için başvuramazlar. Somut norm denetimi yoluna ancak mahkemeler başvurabilirler⁸⁹.

Taraflarca Anayasaya aykırılık iddiasında bulunulması durumunda, taraflardan biri tarafından Anayasaya aykırılık iddiasında bulunulabileceği gibi tarafların tamamı da Anayasaya aykırılık iddiasında bulunabilir. Burada “*taraf*” kavramından ne anlaşılması gerektiği, ilgili davada uygulanan usul kurallarına göre tespit edilecektir⁹⁰. Bu noktada ele alınması gereken hususlardan birisi de “*iddianın ciddiliği*” ifadesinden ne anlaşılması gerektiğidir. İddianın ciddi olduğu kanısına varılması, mahkemenin de ilgili normu Anayasaya aykırı gördüğü anlamına gelmez. Burada iddianın ciddiliği, ileri sürülen iddianın hukuki bir esastan yoksun olmadığı, bu iddianın hukuken tartışılabilir değerde bulunduğu anlamına gelmektedir⁹¹. Bir diğer ifadeyle, iddianın ciddiliğinden anlaşılması gereken, bu iddianın ve bu iddiaya ilişkin kanıtların kuşku doğurucu ve hukuken tartışmaya değer nitelikte olmasıdır⁹². Salt davayı uzatma amacı güden ve açıkça hukuki dayanaktan yoksun olan iddiaların kabul edilemez bulunması gerektiği öğretide ileri sürülmektedir⁹³.

Davayı uzatma amacı gütse de tarafça ileri sürülen Anayasaya aykırılık iddiası kanaatimizce ciddi bulunabilir⁹⁴. Öyle ki tarafın amacının davayı uzatmak olduğu durumlarda Anayasaya aykırılık iddiası, ileri sürülen hukuki gerekçeler ve kanıtlarla hukuken tartışılmaya değer olabilir. Bu iki şekilde söz konusu ola-

⁸⁷ EGELİĞİ, Ömer Emrullah, “Somut Norm Denetiminde Anayasa’ya Aykırılık İddiasının Ciddiliği Meselesi”, *Anayasa Yargısı*, Y. 2022, C. 39, S. 2, s. 221.

⁸⁸ ATAR, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 344.

⁸⁹ DÖNER, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 564.

⁹⁰ BİLGİN, s. 363-364.

⁹¹ KIRATLI, s. 69.

⁹² BİLGİN, s. 366.

⁹³ ÖZBUDUN, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 434.

⁹⁴ Aynı yönde bkz. BİLGİN, s. 366-367. Bu konuda ayrıntılı tartışma için bkz. EGELİĞİ, s. 226-234.

bilir. İlk durumda, taraflardan biri davayı uzatma amacı ile Anayasaya aykırılık iddiasında bulunur ve davaya bakan mahkeme, ilgili normun Anayasaya aykırı olduğu kanaatine varır. Esasen bu durumda bir sorun söz konusu olmaz. Zira taraflar, normun Anayasaya aykırı olduğunu ileri sürmese de ve hatta tam tersine normun Anayasaya uygun olduğunu belirtse de davaya bakan mahkeme, resen ilgili normu Anayasaya aykırı görerek AYM'ye başvurabilir⁹⁵. İkinci durumda ise taraflardan biri, davayı uzatmak amacıyla Anayasaya aykırılık iddiasında bulunur ve bu iddiayı hukuki kanıt ve gerekçelerle destekler. Bu durumda da somut norm denetimi yolunun işletilebilmesi gerekir. Zira taraflarca Anayasaya aykırılık iddiasında bulunulmasının en temel sebebi şüphesiz ki ilgili normun kendisi hakkında uygulanmasının istenmemesidir. Böyle bir durumda Anayasaya aykırılık iddiasında bulunan taraf, kasti olmasa da en azından davanın uzayacağını bilmektedir⁹⁶. Şu hâlde tarafça ileri sürülen iddianın ciddiliğinin objektif esaslara göre tespiti gerekmektedir; ancak belirtmek gerekir ki, salt davayı uzatmak amacı güden ve herhangi bir hukuki kanıt ve gerekçeden yoksun olan, bir başka deyişle hukuken tartışılmaya gerek olmayan ve ciddi bir şüphe oluşturmayan iddia ciddi kabul edilemez.

Davada uygulanacak olan normun Anayasaya aykırı olduğu iddiasının taraflardan biri tarafından ileri sürülmesi hâlinde, bu iddianın ciddi olup olmadığına davaya bakan mahkeme karar verecektir⁹⁷. AYM, davaya bakan mahkemenin iddianın ciddiliği konusundaki kanaatini inceleme yetkisine sahip değildir. Burada tarafça ileri sürülen Anayasaya aykırılık iddiasının ciddi olup olmadığını değerlendirecek olan makam, davaya bakan mahkemedir. Esasen aksi bir kabulde, AYM tarafından Anayasaya aykırılık iddiasının ciddi olmadığı yönünde bir belirleme yapılması, AYM'nin ilgili normu Anayasaya aykırı görmediği anlamına gelecektir. Bu sebeple, AYM'nin “iddianın ciddiliği” hususunda inceleme yapmasına gerek yoktur⁹⁸.

III. YAPISAL SORUNLARIN ÇÖZÜMÜNDE SOMUT NORM DENETİMİ YOLUNUN İŞLETİLMESİ

AYM, bireysel başvuruya konu olan yargı kararının dayandığı yasa hükmünü Anayasaya aykırı görmesi durumunda, bu durumu Mahkeme İçtüzüğü'nün

⁹⁵ EGELİĞİ, s. 227.

⁹⁶ BİLGİN, s. 366.

⁹⁷ DÖNER, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 565.

⁹⁸ KIRATLI, s. 71.

75. maddesi uyarınca “*yapısal sorun*” olarak değerlendirmekte; Anayasaya aykırı yasa hükmünün yürürlükten kaldırılması ya da değiştirilerek Anayasaya uygun hâle getirilmesi için TBMM’ye çağrı yaparak “*keyfiyeti*” bildirmektedir. Çağrı kararlarına yönelik somut adımların TBMM tarafından yeterli düzeyde atılmaması, bir diğer ifadeyle yapısal sorunların çözümünde çağrı kararlarının işlevsiz kalması, bahse konu sorunların çözümünde somut norm denetimi yolunun işletilme ihtimalinin öğretilde tartışılmasını beraberinde getirmiştir. Öğretilerdeki bir görüşe göre, bireysel başvuruyu inceleyen AYM Bölümlerinin somut norm denetimi yolunu işletebilmeleri mümkün değildir. Bu görüşe göre; Bölümler, Anayasanın 152. maddesi kapsamında birer mahkeme değildir. Ayrıca Bölümler bireysel başvuru esnasında herhangi bir dava görmemektedir. Yine bireysel başvuru incelemesinde Anayasaya aykırılığı ileri sürülecek olan kanun, bireysel başvuruda uygulanacak norm değildir⁹⁹.

Öğretilerdeki bir diğer görüş, yapısal sorunların çözümünde somut norm denetimi yolunun işletilmesini mümkün görmektedir. Bu görüşe göre, AYM Bölümleri, bireysel başvuru incelemesi sırasında resen veya istem üzerine bireysel başvuruya konu işlemin dayandığı normun Anayasaya aykırı olduğu kanaatine varırsa yahut başvurucunun aykırılık iddiasını ciddi bulursa, bu konuyu bekletici/ön sorun yapmalı ve dosyayı AYM Genel Kuruluna göndermelidir¹⁰⁰. Yapısal sorunların çözümünde somut norm denetiminin işlevsel kılınabileceğini savunan bir diğer görüşe göre ise Bölümler, bireysel başvuruyu incelerken AYM niteliğinde çalıştıklarından dolayı Anayasanın 152. maddesi kapsamında mahkeme olarak değerlendirilmelidir¹⁰¹. Yine bu görüşe göre bireysel başvuru, Anayasanın 152. maddesi kapsamında bir davadır¹⁰². Öğretilerdeki bir başka görüş de temel hakların etkin olarak korunması için bireysel başvuru kapsamında AYM’nin somut norm denetimi yolunu işletmesinin mümkün ve gerekli olduğunu; ancak yine de bu konuda açık bir düzenleme yapılmasının daha doğru olacağını savunmaktadır¹⁰³.

⁹⁹ GÖZLER, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 1155. Farklı gerekçelerle aynı yönde bkz. SAĞLAM, Fazıl, “Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Paneli Tartışma Bölümü”, **Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru (Anayasa Şikâyeti/Anlamı, Kapsamı ve Olası Sorunlar)**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2011, s. 59-61.

¹⁰⁰ ŞİRİN, Tolga, **Türkiye’de Anayasa Şikâyeti (Bireysel Başvuru)**, 1. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 296.

¹⁰¹ GÖZTEPE, “Anayasa Mahkemesi”, s. 15.

¹⁰² GÖZTEPE, “Anayasa Mahkemesi”, s. 19.

¹⁰³ ŞAHBAZ, İbrahim, “Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru ve Sorunlar”, **Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru (Anayasa Şikâyeti/Anlamı, Kapsamı ve Olası Sorunlar)**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2011, s. 91-94.

Söz konusu tartışma kapsamında ilgili yasal düzenlemelerin ele alınmasının isabetli olacağı kanaatindeyiz. Öncelikli olarak Anayasanın 6. maddesine göre, “Hiçbir kimse veya organ kaynağını Anayasadan almayan bir Devlet yetkisi kullanamaz”. Yine 6216 sayılı Kanununun 45. maddesinin üçüncü fıkrasına göre; “[y]asama işlemleri ile düzenleyici idari işlemler aleyhine doğrudan bireysel başvuru yapılamayacağı gibi Anayasa Mahkemesi kararları ile Anayasanın yargı denetimi dışında bıraktığı işlemler de bireysel başvurunun konusu olamaz”. Esasen 6216 sayılı Kanunun henüz tasarı hâlindeki metninde (m.49/6); “[b]ölümler, bireysel başvuru incelemesi sırasında temel hak ihlalinin kanun veya kanun hükmünde kararname hükmünden kaynaklandığı kanaatine varırlarsa iptali istemiyle Genel Kurula başvururlar.” şeklinde bir hükme yer verilmişti¹⁰⁴. Bu hüküm, Anayasa Alt Komisyonunda kanun tasarısı metninden oybirliği ile çıkarılmıştır. Alt Komisyonun ilgili hükmü tasarı metninden çıkarma gerekçesi şu şekildedir: “Ayrıca altıncı fıkra Anayasaya aykırı bir şekilde yeni bir iptal davası açma imkânı yaratıldığını söylemiştir. Anayasa Mahkemesi hem hâkim hem savcı durumuna düşürülmemelidir. Diğer üyelerimiz de bu itirazlara aynen katılmışlardır. Ayhan Sefer Üstün bölümlerde görev yapan üyelerin genel kurula da katılacaklarını, bunun sakıncalı olacağını, yasama organının kanundan kaynaklanan ihlallerde hassasiyet göstererek yeni düzenlemeyi yapması gerektiğini söylemiştir. İtiraz yolu ile Anayasaya aykırılığın diğer mahkemelerce ileri sürülmesi durumunda vakıa ve delil değerlendirme, hukuku somut olaya uygulama mahkemenin takdir yetkisinde olmakta, itiraz hâlinde mahkeme aradan çıkmaktadır. Bu görüşler doğrultusunda maddenin (...) altıncı fıkrası metninden çıkarılmıştır”¹⁰⁵.

Anılan kanun tasarısının 49. maddesinin altıncı fıkrası, TBMM Anayasa Komisyonunda şu şekilde yeniden düzenlenmiştir: “Bölümlerin, bir mahkeme kararına karşı yapılan bireysel başvurulara ilişkin incelemeleri, bir temel hakkın ihlal edilip edilmediği ve bu ihlalin nasıl ortadan kaldırılacağına ilişkin belirlenmesi ile sınırlıdır. Bölümlerce kanun yolunda gözetilmesi gereken hususlarda inceleme yapılamaz”. Anayasa Komisyonunda yapılan bu değişikliğin gerekçesi ise şöyledir: “Madde üzerinde verilen bir önerenin kabulü ile bireysel başvuru-

¹⁰⁴ Kanun tasarısının tam metnine erişim için bkz. <https://mevzuat.tbmm.gov.tr/Kanun/KanunDetay?YasamaKanunId=f72877be-b68b-037b-e050-007f01005610&kanunNumarasi=6216#step-3>, E.T. 26.04.2023.

¹⁰⁵ Anayasa Alt Komisyonunda kabul edilen ilgili madde fıkrasının son hâli şöyledir: “Bireysel başvuruda kanun yolunda gözetilmesi gereken hususlarda inceleme yapılamaz”. Alt Komisyon raporunun tam metnine erişim için bkz. <https://mevzuat.tbmm.gov.tr/Kanun/KanunDetay?Yasama-KanunId=f72877be-b68b-037b-e050-007f01005610&kanunNumarasi=6216#step-4>, E.T. 26.04.2023.

*ruda Anayasa Mahkemesinin işlevinin sadece bir temel hak ihlalinin bulunup bulunmadığının belirlenmesi ile sınırlı olduğunu açıkça ortaya koyan ibare üçüncü fıkrasına eklenmiş; diğer mahkemeler ile Anayasa Mahkemesi arasında ortaya çıkabilecek olası görev ve yetki karmaşasının engellenmesi amacıyla altıncı fıkrası yeniden düzenlenmiştir*¹⁰⁶.

Bireysel başvuruya ilişkin mevzuat ile bu mevzuatın tarihsel arka planı incelendiğinde, kanun koyucunun AYM'ye bireysel başvuru incelemesi sırasında somut norm denetimi yolunu işletme yetkisini vermediği ve Anayasa Alt Komisyonundaki karardan ve bu kararın gerekçesinden de anlaşılacağı üzeri böyle bir yetkiyi vermek de istemediği anlaşılmaktadır¹⁰⁷. Kanaatimizce de AYM'nin bireysel başvuru incelemesi sırasında somut norm denetimi yolunu işletebilmesi, temel hakların korunması bakımından daha doğru olacaktır; ancak bunun için açık bir yasal düzenlemenin yapılmasına ihtiyaç bulunmaktadır. AYM'nin açık bir yasal dayanak olmamasına rağmen “yürürlüğü durdurma kararı” vermesi öğretide referans gösterilerek yasal dayanak olmadan da bireysel başvuru incelemesi sırasında somut norm denetimi yolunun işletilebileceği ileri sürülmektedir. Bu görüş kanaatimizce mahzurludur¹⁰⁸. Zira AYM'nin yürürlüğü durdurma kararı vermesi de herhangi bir yasal dayanak bulunmadığı için kanaatimizce hukuka aykırıdır¹⁰⁹.

Ayrıca vurgulamak gerekir ki, 6216 sayılı Kanununun 49. maddesi, 23 Eylül 2012 tarihinde yürürlüğe girmiştir (m.76). Bu tarihten sonra mezkûr yasada kanun koyucu tarafından pek çok defa değişiklik yapılmıştır; ancak kanun koyucu, 49. maddede herhangi bir değişikliğe gitmemiştir. Bu da kanun koyucunun iradesinin AYM'ye bu yönde bir yetki vermek istemediği yönünde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Şu hâlde kamu hukuku organlarının yetkisizliğinin genel kaide olduğu gerçeği de hesaba katıldığında ve yetkili olmanın dar yoruma tabi istisnalar dairesinde olabileceği dikkate alındığında, AYM'nin yapısal sorunların çözümünde somut norm denetimi yolunu işlevsel kılmasının, bu hususa ilişkin yetkilendirmeyi yapacak yasal düzenleme ile mümkün kılınabileceğini belirtmek gerekir.

¹⁰⁶ Anayasa Komisyonu raporunun tam metnine erişim için bkz. <https://mevzuat.tbmm.gov.tr/Kanun/KanunDetay?YasamaKanunId=f72877be-b68b-037b-e050-007f01005610&kanunNumarasi=-6216#step-4>, E.T. 26.04.2023.

¹⁰⁷ Öyle ki Alt Komisyonunda tasarı metninden çıkarılan hüküm, TBMM Genel Kurulunda tartışma konusu dahi olmamıştır. Bkz. ŞİRİN, s. 280.

¹⁰⁸ ŞAHBAZ, “Bireysel Başvuru”, s. 93.

¹⁰⁹ Aynı yönde bkz. GÖZLER, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 1219; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 458-459.

Söz konusu yetkiyi AYM'nin mevcut anayasal düzen dairesinde kullanılabileceği, gerek Anayasanın Başlangıç kısmı gerek bazı hükümleri referans gösterilerek ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, Anayasanın Başlangıç kısmında belirtilen “[k]uvvetler ayrımının, devlet organları arasında üstünlük sıralaması anlamına gelmeyip devlet yetki ve görevlerinin kullanılmasından ibaret ve bununla sınırlı medenî bir iş bölümü” olduğu hükmü referans gösterilerek, yapısal sorunun kuvvetler ayrılığının gereği olarak AYM tarafından TBMM'ye bildirilmesi sonrasında teşri organın adım atması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu hüküm gereği adım atılmadığı takdirde, AYM'nin önüne gelen her bireysel başvuruda aynı gerekçeyle tekraren ihlal kararı vermesi ve bu ihlale kaynaklık eden yasa hükmü bakımından TBMM'ye yapısal sorunu tekraren bildirmesi söz konusu olacağı da ayrıca ileri sürülmektedir. Bahse konu kısır döngünün “bir hukuk devletindeki medeni iş bölümüne karşılık gelmediğini” savunan öğretilerdeki bu görüş; teşri adımın atılmamasının Anayasada güvence altına alınan hak arama hürriyeti (m.36) ve etkili başvuru hakkı (m.40) yönünden de ihlallere sebebiyet vereceğini belirtmektedir. Yine Anayasanın (m.5) devlete yüklediği pozitif yükümlülükler doğrultusunda da hak ihlallerine sebebiyet veren yapısal sorunların giderilmesinde devletin sadece onarıcı değil, önleyici adalet altyapısını da hazırlama ödevi bulunduğu belirtilmekte; önleyici adaleti sağlamak üzere yapısal sorunun çözümünde somut norm denetiminin işlevsel kılınabilmesi mümkün görülmektedir¹¹⁰.

Önemle not edilmelidir ki, yukarıda belirtilen hususlar, yapısal sorunların çözümünde somut norm denetimi yolunu işlevsel kılabilecek yasal düzenlemenin gerekçesi olabilir. Bir diğer ifadeyle, öğretilerdeki bahse konu görüş, AYM'nin yetkili olduğunu göstermekten ziyade neden bu yetkiye sahip olması gerektiğini izah eder niteliktedir. Kuvvetler ayrılığı ile devlet organları arasında herhangi bir üstünlük sıralaması kurulmadığını belirten Anayasanın Başlangıç kısmı, “üstünlüğün ancak Anayasa ve kanunlarda bulunduğu[nu]” da normlaştırmaktadır. Üstünlüğün bulunduğu Anayasa ve kanunlar tarafından bahse konu yetkilendirme AYM için yapılmamaktadır. Bu yönde bir yetkilendirme, Avusturya Anayasa Mahkemesi için caridir. 1920 Avusturya Anayasası (m.140/1-b), somut norm denetimi yolunu işlevsel kılmak üzere Avusturya Anayasa Mahkemesi'ni yetkilendirmektedir¹¹¹. Bireysel başvurular yönünden benzeri bir yetkilen-

¹¹⁰ GÖZTEPE, “Anayasa Mahkemesi”, s. 4.

¹¹¹ 1920 Anayasasının tam metnine erişim için bkz. <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138>, E.T. 26.04.2023. Avusturya Anayasa Mahkemesi'nin somut norm denetimi yoluna başvurma yetkisine ilişkin bilgi için bkz. ÖHLINGER, Theo, “The Genesis of the Austrian Model of Constitutional Review of Legislation”, *Ratio Juris*, Y.

dirmenin AYM için de yapılması mümkündür. Söz konusu düzenleme için anayasa değişikliği yapılarak somut norm denetiminin sınırları genişletilebilir ve yapısal sorunların çözümünde bu denetim türünü işlevsel kılmak üzere AYM yetkilendirilebilir¹¹².

SONUÇ

2012 yılından itibaren bireysel başvuruları karara bağlayan AYM, karşılaştığı maddi hukuk ve usule ilişkin sorunları; Anayasa, 6216 sayılı Kanun ve Mahkeme İçtüzüğü hükümleri doğrultusunda çözmeye gayret göstermektedir. Bu yöndeki adımlardan biri, AYM'nin yapısal sorunların çözümü bağlamındaki çağrı kararlarıdır. Söz konusu kararlar, bireysel başvurulara konu olan yargı kararlarının dayandığı yasa hükümlerinin Anayasaya aykırı görülmesi durumunda alınmaktadır. Bu kapsamda, Anayasaya aykırılığın teşri adım vasıtasıyla ortadan kaldırılması için TBMM'ye keyfiyet bildirilerek çağrı yapılmaktadır. Bahse konu bildirimlere istinaden TBMM'nin yeterli düzeyde etkinlik göstermemesi, çağrı kararlarının işlevselliğinin öğretilde tartışılmasını beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, kararların işlevselliğinin artırılabilmesi için öneriler sunan eserler yayınlanmıştır. Yapısal sorunların çözümünde çağrı kararlarından ziyade somut norm denetiminin işlevsel kılınmasını öneren eserler de yayınlanmıştır.

Türk anayasa yargısına ilişkin düzenlemeler dairesinde AYM tarafından objektif somut norm denetimi gerçekleştirilmektedir. Bu denetimin işlevsel kılınabilmesi için dört şartın karşılanması gerekmektedir: (i) bakılmakta olan bir dava olmalı, (ii) davaya bakmakta olan bir mahkeme olmalı, (iii) itiraz konusu norm, o davada uygulanacak norm olmalı ve (iv) mahkeme, uygulanacak olan normu Anayasaya aykırı görmeli veya tarafların Anayasaya aykırılık iddiası ciddi bulunmalıdır. Bireysel başvurular yönünden bu şartların sağlandığı ve yapısal sorunların çözümünde somut norm denetimi yoluna gidilebileceği ileri sürülmektedir; ancak önemle belirtmek gerekir ki, AYM'nin bireysel başvurular

2003, C. 16, S. 2, s. 206-222; FABER, Ronald, "The Austrian Constitutional Court - An Overview", *Vienna Journal on International Constitutional Law*, Y. 2008, C. 2, S. 1, s. 49-53; GAMPER, Anna / PALERMO, Francesco, "The Constitutional Court of Austria: Modern Profiles of an Archetype of Constitutional Review", *Journal of Comparative Law*, Y. 2008, C. 3, S. 2, s. 70.

¹¹² Yapısal sorunların çözümü için somut norm denetimi yolunu işlevsel kılmaktan ziyade çağrı kararlarının etkililiğini artırmak üzere de egemen devletlerdeki bazı uygulamalar referans gösterilerek yasal düzenlemeler önerilebilmektedir. Öğretilerdeki bir görüşe göre, çağrı kararlarının etkililiğini artırmak üzere AYM için Alman Anayasa Mahkemesi'nin sahip olduğu yasama organına çağrı kararı yetkisine benzer bir düzenleme yapılabilir. Bu yol vasıtasıyla TBMM'nin çağrı kararlarını genel görüşme ile değerlendirmesine ve gerekli teşri adımı atmasına yönelik düzenlemeler normlaştırılabilir. Bu öneriye ilişkin daha fazla bilgi için bkz. BEYOĞLU, s. 761-809.

kapsamında somut norm denetimi yolunu işlevsel kılma yetkisi yoktur. Gerek bireysel başvuruya ilişkin mevzuat gerek söz konusu mevzuatın tarihsel arka planı, kanun koyucunun AYM'ye bu yetkiyi vermek istemediğini göstermektedir.

Kanaatimizce bireysel başvuruların incelenmesi esnasında somut norm denetimi işlevsel kılınabilmelidir. Önleyici adalet uygulamaları ile hak ihlallerine sebebiyet veren yapısal sorunların giderilmesi gerekmektedir. Önleyici adalet altyapısının hazırlanması da Anayasanın 5. maddesinin bir gereğidir. Bu kapsamda, anayasa değişikliği ile somut norm denetiminin sınırları genişletilebilir ve AYM'nin bu denetim türünü yapısal sorunların çözümünde işlevsel kılması sağlanabilir.

Hakem Değerlendirmesi : Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması : Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek : Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review : *Externally peer-reviewed.*

Conflict of Interest : *The authors has no conflict of interest to declare.*

Grant Support : *The authors declared that this study has received no financial support.*

KAYNAKÇA / REFERENCES

ALİFENDİOĞLU, Yılmaz, “Türk Anayasa Yargısında İptal Davası ve İtiraz Yolu”, **Anayasa Yargısı**, Y. 1984, C. 1, s. 101-137.

ANAYURT, Ömer, **Anayasa Hukuku Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)**, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2021.

ARSLAN, Çetin, “Yüce Divan Olarak Anayasa Mahkemesi”, Doktora Tezi, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 1997.

ATAR, Yavuz, “Anayasa Mahkemesi’nin Yeniden Yapılandırılması”, **Anayasa Yargısı**, Y. 2008, C. 24, S. 1, s. 93-115.

ATAR, Yavuz, **Türk Anayasa Hukuku**, 15. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2022.

BELGESAY, Mustafa Reşit, **Dava Teorisi**, Numune Matbaası, İstanbul, 1943.

BEYOĞLU, Cem Ümit, “Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında Tespit Edilen Yapısal Sorunlara Dair Çözüm Önerileri”, **Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Y. 2022, C. 12, S. 2, s. 761-809.

BİLGİN, Çağlar, “Türk Anayasa Yargısında Somut Norm Denetimi Yolu”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Y. 1988, S. 3, s. 350-376.

CUHRUK, Mahmut Celalettin, “Türk Anayasa Mahkemesi”, **Anayasa Yargısı**, Y. 1984, C. 4, s. 5-15.

DÖNER, Ayhan, **Anayasa Hukuku (Genel Esaslar)**, Doğu Ciltevi, Erzincan, 2022.

DÖNER, Ayhan, **Türk Anayasa Hukuku**, 3. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2023.

EGELİĞİ, Ömer Emrullah, “Somut Norm Denetiminde Anayasa’ya Aykırılık İddiasının Ciddiliği Meselesi”, **Anayasa Yargısı**, Y. 2022, C. 39, S. 2, s. 213-261.

EREN, Abdurrahman, **Anayasa Hukuku Dersleri**, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2022.

FABER, Ronald, “The Austrian Constitutional Court - An Overview”, **Vienna Journal on International Constitutional Law**, Y. 2008, C. 2, S. 1, s. 49-53.

GAMPER, Anna / PALERMO, Francesco, “The Constitutional Court of Austria: Modern Profiles of an Archetype of Constitutional Review”, **Journal of Comparative Law**, Y. 2008, C. 3, S. 2, s. 64-69.

- GARLICKI, Lech, “Constitutional Courts versus Supreme Courts”, **International Journal of Constitutional Law**, Y. 2007, C. 5, S. 1, s. 44-68.
- GAROUPA, Nuno, “Empirical Legal Studies and Constitutional Courts”, **The Indian Journal of Constitutional Law**, Y. 2011, C. 5, s. 26-54.
- GAROUPA, Nuno / GINSBURG, Tom, “Building Reputation in Constitutional Courts: Political and Judicial Audiences”, **Arizona Journal of International & Comparative Law**, Y. 2011, C. 28, S. 3, s. 539-568.
- GÖREN, Zafer, “Anayasa Mahkemesi ve Yasama Arasındaki Karşılıklı Etkileşim”, **İzmir Barosu Dergisi**, Y. 2019, C. 84, S. 1, s. 231-293.
- GÖZLER, Kemal, “Anayasa Yargısının Meşruluğu Sorunu”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Y. 2006, C. 61, S. 3, s. 131-166.
- GÖZLER, Kemal, **Anayasa Hukukunun Genel Teorisi: Cilt 2**, 1. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa, 2011.
- GÖZLER, Kemal, **Türk Anayasa Hukuku**, 3. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa, 2019.
- GÖZTEPE, Ece, “Bireysel Başvuru Kararlarının İcrası: Anayasa Mahkemesi’nin Doğrudan ve Dolaylı ‘Çağrı Kararları’ Üzerine Bir İnceleme”, **Anayasa Yargısı**, Y. 2021, C. 38, S. 1, s. 43-83.
- GÖZTEPE, Ece, “Anayasa Mahkemesi Bireysel Başvuru İncelemede Somut Norm Denetimi Yoluna Başvurabilir Mi?”, **Anayasa Hukuku Dergisi**, Y. 2022, C. 11, S. 21, s. 1-30.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref, **Anayasa Hukuku**, 19. Baskı, Turhan Kitapevi, Ankara, 2013.
- GÜVEYİ, Ümit, “Anayasa Yargısı ve Demokrasi İlişkisi”, **Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Y. 2012, C. 16, S. 3, s. 137-162.
- KANADOĞLU, Osman Korkut, “Yeni Anayasa Arayışları ve Karşılaştırmalı Hukuk Bağlamında Anayasa Mahkemesi”, **Anayasa Yargısı**, Y. 2008, C. 24, S. 1, s. 61-89.
- KARAHAN, Özge, “‘TBMM’ye Çağrı’ Giderim Kararlarının İşlevsizliği ve Bu Kararlara İşlevsellik Kazandırma Amacıyla Getirilen Önerilerin Değerlendirilmesi”, **Yasama Dergisi**, Y. 2022, S. 46, s. 37-72.
- KELEMEN, Katalin, “Dissenting Opinions in Constitutional Courts”, **German Law Journal**, Y. 2013, C. 14, S. 8, s. 1345-1371.
- KIRATLI, Metin, **Anayasa Yargısında Somut Norm Denetimi (İtiraz Yolu)**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1966.
- ÖHLİNGER, Theo, “The Genesis of the Austrian Model of Constitutional Review of Legislation”, **Ratio Juris**, Y. 2003, C. 16, S. 2, s. 206-222.
- ÖZBUDUN, Ergun, **Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.
- ÖZBUDUN, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, 13. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012.

- PFERSMANN, Otto, “Concrete Review as Indirect Constitutional Complaint in French Constitutional Law: A Comparative Perspective”, **European Constitutional Law Review**, Y. 2010, C. 6, S. 2, s. 223-248.
- SAĞLAM, Fazıl, “Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Paneli Tartışma Bölümü”, **Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru (Anayasa Şikâyeti/Anlamı, Kapsamı ve Olası Sorunlar)**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2011.
- ŞAHBAZ, İbrahim, “Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru ve Sorunlar”, **Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru (Anayasa Şikâyeti/Anlamı, Kapsamı ve Olası Sorunlar)**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2011.
- ŞAHBAZ, İbrahim, “Bireysel Başvuru Üzerine Verilen İhlal Kararı Sonrası Somut Norm Denetimi”, **Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Y. 2021, S. 2, s. 117-175.
- ŞİRİN, Tolga, **Türkiye’de Anayasa Şikâyeti (Bireysel Başvuru)**, 1. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- TANRIVER, Süha, **Medeni Usul Hukuku: Cilt 1**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2016.
- TAŞKIN, Şaban Cankat, “2010 Anayasa Değişikliklerinden Sonra Türk Anayasa Mahkemesinin Yapılanması”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Y. 2011, C. 24, S. 97, s. 171-230.
- TEZİÇ, Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, 17. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- TURHAN, Mehmet, “Anayasanın Hak Temelli Yorumu ve Anayasa Yargısı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Y. 2007, C. 62, S. 3, s. 379-404.